

Rottereiret. Beretninger om utøy i Trondheim i første halvdel av 1900-tallet

Av Terje Finstad

I sin studie av renslighetsstellet i Norge som ble publisert i 1869, hevdet Eilert Sundt at en systematisk fremstilling av dette måtte «tage hensyn til utøiets plage».¹ Videre fortalte han at til tross for betydelig fremgang i nordmenns husliv, var folks kunnskap om utøy fremdeles lav. Dette var noe Sundt ville «minde videnskabens mænd og folkeoplysningens befordrere om».² Kategorien utøy var stor. Ifølge den store renslighetskartlegger måtte en fullstendig avhandling om disse «befatte sig med *rotter* og *mus*, med *sirisser*, med *væggelus* og *lopper*, med *fluer* og *edderkopper*, med *den hærskere af insekter, som bore sig ind i selve veden af det træ*, som husene og bohavet består af».³

Sundts tekst om renslighetsstellet i Norge var et protestskrift mot elendighetsbeskrivelsene som ofte ble rettet mot allmuens renslighetsstell, samtidig som den var et aksjonsskrift som skulle bidra til å bedre kunnskapen om tilstandene i de tusen hjem. Vitenskapens og folkeopplysningens menn og kvinner trengte kunnskap om folkelivet, men måtte samtidig mobiliseres for å opplyse allmuen om fremskritt på renslighetsområdet.⁴ Selv om Eilert Sundt ikke viet mye plass til «utøiets plage» i sine folkelivsstudier, viser utspillet at han anså det som et viktig, om enn plagsomt element i folks hverdagsliv. Rotter, lus og veggelus var nær forbundet med menneskelig liv og levnet. De så å si «boret seg inn i selve veden» menneskehusene besto av. Slik kom rottene og lusene til å fremstå som skapninger som befant seg på grensen mellom natur og kultur. De var til stede i kulturen, menneskets hus, men ikke underlagt dens orden.

I norsk historieskriving har rottene tatt plassen som syndebukker for pesten som kom til landet i 1349. Rottene som kom med et skip fra England, bar med seg smitten som på kort tid desimerte Norges befolkning. Debatter om rotter som vertskap for pestsmittebærende lopper engasjerer derfor både historikere og medisinerere, og rottenes historie har tradisjonelt blitt nær forbundet med medisinen og sykdommens historie.⁵ Dette er ikke helt ubegrunnet. Sundts oppfordring om at vitenskapens og

---

¹ E. Sundt, *Om renlighets-stellet i Norge*, Oslo 1975: 212.

² Ibid: 212.

³ Ibid: 212–213.

⁴ Sundts tekst var faktisk kjent i enkelte helse råd. Aina Schiøtz viser for eksempel at det under et møte i helse rådet i Kongsvinger ble holdt opplesning fra Sundts studie. Slik skulle medlemmene få troen på at de lavere klasser også hadde evne til å forstå behovet for renhet og orden. Se A. Schiøtz, *Hygiene in Nineteenth-Century Norway – A Question of Education and Discipline*, i H. Grimen og K. T. Elvebakken (red.), *Cultural Perspectives on Risk, Preventive Medicine and Health Promotion*, rapport nr 15, Rokkansenteret, Bergen 2003: 32.

⁵ O. J. Benedictow, *The Black Death 1346–1353: The Complete History*, Woodbridge 2004; A. K. Hufthammer og L. Walløe, *Om utbredelse av rotter i Norge i middelalderen og tidlig nytid – kan rotter ha vært mellomverter for spredning av pestepidemier?*, *Historisk tidsskrift* 2010, 89: 29–44.

folkeopplysningens menn og kvinner måtte engasjere seg for å få bukt med «utøyets plage», ble hørt av medisinerne på begynnelsen av 1900-tallet. I Trondheim tok for eksempel helserådet og bylegen ansvar for å arrangere offentlig «rottekrig», veggedyrbekjempelse og lusekontroll fra inngangen til 1920-årene. Utøyet ble da en del av medisinsens virkefelt.⁶

Sundts utspill viser imidlertid at det ikke er en selvfølge at utøyets plage hører innunder medisinerens virkefelt, men at det var i ferd med å bli slik. Det var for eksempel først i 1894 at Alexandre Yersin fant pestbakterien, og fire år senere publiserte Paul-Louis Simond en artikkel der han argumenterte for at lopper fra rotter kunne overføre pestbakterier til mennesker. Simond fikk imidlertid ikke noe større gjennomslag i medisinfaglige kretser før tidlig på 1900-tallet.⁷ Lusene ble problematiske som smittebærere i 1909, da den franske legen Charles J. H. Nicolle påviste at lus bar med seg tyfus.⁸ På den tiden Sundt skrev sin tekst om renslighetsstellet i Norge, var det med andre ord ikke nødvendigvis slik at utøyets plage var knyttet til spredning av sykdom. Da helserådet i Trondheim begynte å interessere seg for rotter, lus og veggedyr, var det derfor med utgangspunkt i andre premisser enn de Sundt la til grunn for sin omtale av disse dyrene.

Fra og med Simond kan rottenes, lusenes og veggedyrenes historie skrives som en historie om hvordan helseråd og medisinerere gjorde disse skapningene til objekt for en viss type medisinsk arbeid. Og videre, dette arbeidet kan settes i sammenheng med medisinsens rolle i formingen av det hverdagsliv som opptok Eilert Sundt. Det er dette som skal være tema for denne artikkelen. Med utgangspunkt i bylegens og helserådets beretninger fra første halvdel av 1900-tallet, skal artikkelen vise hvordan utøyets tilstedeværelse i byen ble forstått og forsøkt håndtert av disse aktørene. Fokus vil ligge på å synliggjøre forskyvninger og endringer i måten de rammet inn og fortolket skapningene på. Slik kommer artikkelen til å dreie seg om bylegens konstruksjoner av forholdet mellom utøy, bymiljø og befolkning i Trondheim i første halvdel av 1900-tallet.

---

⁶ Frem til 1909 het helserådet «Sunnhetskommisjonen». Da hovedlinjen i min fortelling starter i 1909, velger jeg derfor å bruke betegnelsen helseråd. Bylegen ble offisielt omtalt som «Stadsfysikus». Under okkupasjonen ble dette endret til bylege. Etter okkupasjonen varierte omtalen. På beretningene står betegnelsen stadsfysikus frem til 1960, mens andre forfattere opererer med begrepene stadslege og bylege for tiden etter krigen. Jeg velger å bruke benevnelsen bylege for hele perioden jeg studerer.

⁷ M. Simond mfl., Paul-Louis Simond and his discovery of plague transmission by rat fleas: a centenary, *Journal of the Royal Society of Medicine* 1998, 91: 101–104.

⁸ A. Andresen, Helserådet – forebygging i epidemienes tid, i K. T. Elvebakken og G. Riise (red.), *Byen og helsearbeidet*, Bergen 2003: 46.

Artikkelens utgangspunkt er altså en interesse for de historiske koblingene mellom dyr og mennesker.⁹ Mer spesifikt henter den inspirasjon fra historikeren Dawn Biehler, som har oppfordret til økt fokus på sammenhengene mellom dyr og menneskelig helse. Hun interesserer seg for synantrope organismer som trives i menneskelige bosetninger og på menneskekropper, for eksempel rotter og lus. Disse dyrene påvirkes av menneskenes livsstil og samfunnsorganisering, men de påvirker også menneskene på en rekke måter. Her holder det å nevne at dyrene ofte er smittespredere og at de fleste store byer har tiltak for skadedyrbekjempelse. Biehler hevder derfor at de er utmerkede utgangspunkt for å skrive det hun omtaler som «embodied wildlife stories» i skjæringspunktet mellom medisinen og byens historie. Med dette tar hun til orde for undersøkelser av hvordan kontakt, og noen ganger smitteoverføring, mellom dyrekropper og menneskekropper har bidratt til å forme så vel helsearbeid som bylandskap.¹⁰

Biehler kan ha rett i sin påstand om at forskjellige kropper og kontakten mellom dem trenger større plass i historieskrivingen, men man kan også hevde at smittebærende utøy allerede har en relativt stor plass. Bakteriologen Hans Zinsser skrev allerede i 1935 om tyfusfeberens historie, og gav rotter og lus en sentral plass i fortellingen som smittebærere for sykdommen.¹¹ Denne fortellingen har mange likheter med de nevnte fortellingene om svartedaudens ankomst til Norge ved at utøyet fremstilles som årsak til epidemier som igjen påvirker menneskesamfunnet. Problemet er ikke så mye at andre kropper enn menneskekroppen ikke har fått plass i historieskrivingen, men snarere at denne formen for kroppsliggjort historie kommer til en pris. Zinssers fortelling befinner seg trygt plassert i en bakteriologisk forståelsesramme, og den medisinske kunnskapen brukes heller enn analyseres. Kort sagt kan man si at disse studiene bygger på bakteriologiske teorier heller enn på medisinsk praksis, med det som resultat at innrammingen av utøy fremstår som stabilisert eller lukket.¹²

Iveren etter å vise bakterienes, utøyets og sykdommenes betydning for samfunnsutviklingen kan altså føre til at den delen av historien som omhandler medisinerens forsøk på å ramme inn utøyet forsvinner. Dermed risikerer man også at historien blir oppfattet som irrelevant av de som lenge har vært opptatt av forholdet mellom helse, by og mennesker. Medisinhistorikere har tross alt lenge vært opptatt av å historisere medisinenes kunnskap og praksis. Kari Tove Elvebakken og Grete Riise viser for eksempel at helserådet i Bergen var arenaer for koblinger mellom den praktiske og den vitenskapelige hygienens. Gjennom fortellingen viser de, og flere andre, at det var langt fra åpenbart hva det offentlige helsevesenet

---

⁹ Dette er et voksende felt innen en rekke samfunns- og kulturvitenskaper, for eksempel innen det tverrfaglige feltet «animal studies» og innen teknologi- og vitenskapsstudiene. Se for eksempel P. Segerdahl (red.), *Undisciplined Animals: Invitations to Animal Studies*, Newcastle upon Tyne 2011.

¹⁰ D. Biehler, *Embodied wildlife stories and the urban landscape*, *Environmental History* 2011, 16: 445–450.

¹¹ H. Zinsser, *Rats, Lice and History*, New Jersey 2008.

¹² A. Mol, *The body multiple: ontology in medical practice*, London 2002.

valgte å fokusere på og hvordan det arbeidet, selv innenfor det bakteriologiske paradigmet.¹³ Forbindelsene som helserådet produserte mellom befolkning og byrom var med andre ord fleksible, til tross for at det grunnlagsteoretiske perspektivet de arbeidet ut fra var relativt stabilt. Det kan således gjøres til gjenstand for historiske studier.

Kanskje betyr dette at kontakten mellom utøy og menneskekropper også kan forstås som å handle om mer enn bare smitteoverføring? Altså at helserådets beretninger om forbindelsene mellom utøy, by og befolkning ikke nødvendigvis kan reduseres til beretninger om smitte. Den kulturelle vendingen innen samfunns- og kulturvitenskapene har for eksempel gjort det klart at dyre- og menneskekropper ikke bare er natur, men at de så å si innskriveres i kultur idet de blir betraktet, vitenskapeliggjort og tekstliggjort. Vi møter som regel fortidens kropper gjennom formidlinger av forskjellig art.¹⁴ Dette gjør det mulig, og interessant, å undersøke hvordan relasjonene mellom dyre- og menneskekropper har kommet til uttrykk og blitt konstruert til ulike tider. Dette betyr ikke at rotter, lus og veggedyr og deres forbindelser til mennesker bare er av symbolsk natur, men det kan heller ikke antas at de symbolske forbindelsene ikke er interessante eller relevante. Kanskje har til og med dyr som rotter, lus og veggedyr spilt enda flere roller i formingen av byen og helsearbeidet enn den som smittedyr.

Denne artikkelen søker å forfølge disse sporene og nøste opp i noen av sammenhengene mellom utøy, befolkning og by. Medisinens fortellinger om sammenhengene mellom utøy, by og befolkning skal imidlertid ikke fungere som det stabile utgangspunktet for denne artikkelen. I stedet tar den til orde for at nettopp disse fortellingene kan analyseres med sikte på å finne ut hvordan sammenhengene har blitt forstått og praktisert til forskjellige tider. Ved å lese bylegens og helserådets beretninger som konstruktive beretninger heller enn som rene kilder til informasjon, blir det mulig å vise frem hvordan de så å si produserte sammenhengene mellom utøy, by og befolkning. Dette blir dermed en fortelling om hvordan disse sammenhengene ble produsert *inne i* beretningene. La meg derfor gå videre med en drøfting av påstanden om at beretningene kan brukes på denne måten.

Beretninger i grenseland

I løpet av 1600-tallet kom flere norske byer til å få en såkalt stadsfysikus, eller det jeg velger å omtale som en bylege. Lenge var denne jobben ulønnet og relativt lite systematisert. Med Sunnhetsloven av 1860

---

¹³ K. T. Elvebakken og G. Riise, *Byen og helsearbeidet*, i K. T. Elvebakken og G. Riise (red.), *Byen og helsearbeidet*, Bergen 2003: 11–16; Andresen 2003.

¹⁴ S. Sheard og H. Power, *Body and City. Histories of Urban Public Health*, Aldershot 2000; S. Mellempgaard, *Kroppens natur. Sundhedsoplysning og naturidealer i 250 år*, København 1998; P. Segerdahl, *Interventions in Anthropocentrism*, i Segerdahl 2011; B. Latour, *Pandora's Hope. Essays on the Reality of Science Studies*, Cambridge, Mass. 1999.

endret dette seg. Her ble det slått fast at det skulle opprettes sunnhetskommisjoner i alle norske kommuner. By- og distriktslegene ble ledere for de lokale kommisjonene. Videre kom kommisjonene til å bestå av en representant fra byadministrasjonen, byingeniøren, samt tre andre som ble valgt av kommunestyret. En betydelig del av arbeidet gikk ut på å forhindre og håndtere epidemier. Hverken sunnhetskommisjonene eller bylegen fokuserte på å kurere individuelle sykdomstilfeller, men bedrev kartlegging og forebygging av overordnede årsaker til sykdom og helsemessige plager i befolkningen. Sunnhetskommisjonene var et møtepunkt mellom statlig politikk, lovgivning og lokal forvaltning, og fikk betydelig makt over hvilke tiltak som ble satt i verk for å sikre sunnhetstilstanden i kommunene.¹⁵

Mye av det som er skrevet om sunnhetskommisjonene, eller helserådene som de het fra 1909, har et organisatorisk og institusjonelt perspektiv. Aina Schiøtz sin historie om det offentlige helsevesen er ett eksempel.¹⁶ Andre innganger til denne instansen har vært mer praksisorientert. Denne tilnærmingen er for eksempel tydelig i May-Brith Ohman Nielsens verk som beskriver hvordan distriktslegene på Sørlandet arbeidet for å bekjempe epidemier, og i Astri Andresens artikkel om helserådet i Bergen.¹⁷ Alle tre skriver fortellinger der det går frem at helserådene og legene arbeidet for å hygienisere bymiljø og befolkningens kropper. Særlig Schiøtz viser hvordan helserådene og distriktslegene kom til å bli ansett som en form for sivilisasjonens forkjempere. Deres arbeid dreide seg altså ikke utelukkende om å heve befolkningens sunnhetstilstand ved å bedre deres materielle levekår, men også om å utvikle det som har blitt omtalt som en hygienisk kultur.¹⁸

Beretningene som bylegen i Trondheim skrev på vegne av helserådet, bekrefter dette. Medisinalberetningene var tekster som ble sendt inn til Medisinaldirektørens kontor og til Statistisk Sentralbyrå, mens årsberetningene fra helserådet ble sendt til fylkeslegen. For Trondheim sin del, endret beretningene seg betydelig i begynnelsen av 1900-tallet. De tidlige beretningene besto stort sett av statistiske oversikter over befolkningensmengde, dødsfall, sykdom og epidemier fordelt på alder, kjønn osv. Fra ca. 1920 øker innholdet i beretningene. De kom i større grad til å bestå av statistikk og kvalitative beskrivelser av «sunnhetstilstanden» i byen. Hva det ble berettet om, endret seg også. Der tidlige beretninger fokuserte på sykdom, død og lignende, kom boligforhold, renovasjon, kroppsvask, ernæring, vannkvalitet, veterinærsaker og utøyets plager til å bli sentrale elementer i vurderingen av byens sunnhetstilstand fra ca. 1920. Arkivet etter helserådet avslører videre at grunnlagsmaterialet som ble brukt

---

¹⁵ A. Schiøtz, *Det offentlige helsevesen i Norge 1603–2003*, bd. 2, Oslo 2003; Andresen 2003.

¹⁶ Schiøtz 2003.

¹⁷ M.-B. O. Nielsen, *Mennesker, makt og mikrober. Epidemibekjempelse og hygiene på Sørlandet 1830–1880*, Bergen 2008; Andresen 2003.

¹⁸ A. Andresen og K. T. Elvebakken, Skolehelsetjenesten – å forme rom, kropp og sinn, i K. T. Elvebakken og G. Riise (red), *Byen og helsearbeidet*, Bergen 2003: 71.

i skrivingen av beretningene økte betraktelig. Stadig flere institusjoner og instanser rapporterte til bylegen og helserådet om sitt virke.¹⁹

Beretningene er på denne måten fortellinger om tilstanden i byen, og kilder til informasjon om denne. Samtidig er det mulig å se dem som teknologier. Gjennom beretningene ble sunnhetstilstanden tekstliggjort og dermed også mulig å flytte fra Trondheim til sentrale myndigheter. Befolkningen så vel som byen ble tilgjengelig for overordnet planlegging og ordning. Dermed fikk bylegens beretninger betydning både for nasjonal og lokal politikktutforming. Den økende mengden informasjon som gikk inn til bylegen og helserådet, samt beretningenes økende omfang, viser videre at byen som rom var i ferd med å bli rammet inn på nye måter. Den store økningen i informasjon som bylegen mottok, sier derfor ikke bare noe om at bylegen og helserådets ansvarsområde ble utvidet, men kan også sies å ha gjort nye sammenhenger synlige for bylegens blikk. Beretningene var således både informative og konstruktive.²⁰

Beretningene er kilder som blant annet kan si noe om hvordan nye fenomener ble gjort tilgjengelig for problematisering og hvordan det ble arbeidet for å fremme «byens helse» gjennom å handle på disse faktorene. Beretningene forteller en historie om forsøk på disiplinering og kultivering av bymiljøet. Med et slikt kulturalanalytisk perspektiv på beretningene, rettes blikket mot hvordan bymiljøet ble gjort tilgjengelig for helserådets og bylegens administrasjon. Bylegens og helserådets rolle i formingen av den moderne byen blir det sentrale, og dermed åpnes det for en fortelling om hvordan byen kom til å bli underlagt forskjellige medisinsk-administrative regimer i løpet av 1900-tallet.²¹

Selv om bylegens og helserådets beretninger først og fremst handler om bybefolkningens sunnhetstilstand, er det mulig å lese dem med et annet perspektiv. Beretningene var uten tvil ment å skulle beskrive befolkningens levekår, men de er også fulle av historier om bakterier, biologiske prosesser, beskrivelser av værforhold, vannkvalitet og det utøy som er tema for denne artikkelen. Disse fenomenene var ikke sentrum i bylegens beretninger, men ble alltid trukket inn som ting det ble handlet på eller som fordret handling for å oppnå den hygieniske byen og den sunne befolkningen. Ved å lese ut hvilke sammenhenger som ble etablert mellom utøy, by og befolkning, blir det mulig å undersøke hvordan

---

¹⁹ Trondheim byarkiv. Helserådet (heretter TB. HR.). Pakke 1–5. Årsberetninger 1889–1848 (heretter Årsb.). Arkivet etter Trondheim helseråd er noe uoversiktlig. Det er ikke samsvar mellom navnene i arkivkatalogen og på arkivpakkene. I katalogen som byarkivet har tilgjengelig, omtales seriene med årsberetninger som «Løpenr 467–471: Innhold: Årsb. 1910–1967». Det viste seg imidlertid at boksene var navngitt på den måten jeg gjør i det følgende. Jeg finner det derfor mest praktisk å benytte sistnevnte henvisning, da denne gjør det enklere å finne frem i arkivet.

²⁰ J. G. Grande, *Veien, sannheten og livet. Norske medisineres vitenskapelige moderniseringsarbeid ca. 1840–1880, dr.gradsavh.*, Trondheim 2004. For mer om hvordan tekster kan være performative, se for eksempel K. Asdal mfl., *Tekst og historie: å lese tekster historisk*, Oslo 2008.

²¹ N. Levold og P. Østby, *Kultivering og barbarisering: Perspektiver på helsefeltet*, STS-arbeidsnotat 9, Trondheim 2001.

skapninger som rotter, lus og veggedyr ble innlemmet i kultiveringsprosessen som bylegen og helserådet fremmet. La oss nå se nærmere på hvordan «utøyets plage» kom til å bli problematisert av bylegen i Trondheim ved inngangen til 1920-årene.

Bakterier, utøy og demoralisering

Ved inngangen til 1900-tallet var Trondheim fremdeles en relativt liten by, men den var også en by i endring. Stadsingeniør Carl Adolf Dahl hadde ledet arbeidet med å fornye byens vannforsyning og kloakkvesen, samtidig som stadig flere aspekter ved det daglige liv i byen ble underlagt kommunal planlegging og regulering. I den nye byplanen som kom i 1913 ble det tatt høyde for at byen ville vokse kraftig i fremtiden, og Trondheims byplanleggere begynte nå å tenke på byen som en organisme der alle delene skulle tilpasses en funksjon. Byen skulle for eksempel deles inn i forskjellige strøk med det som resultat at fabrikkstrøkene og boligstrøkene skulle holdes adskilt. Grensene mellom by og land skulle også befestes på nye måter. Fremdeles var imidlertid skillet mellom byen og bondelandet relativt utydelig. Byens mange bakgårder kunne for eksempel huse hester, kyr, sauer, griser og høns med alt det førte med seg av lyder, lukter og uønsket fauna.²²

Akkurat dette problemet var noe byens planleggere tok tak i før den nye byplanen ble lansert. Fra og med 1909 ble denne typen dyrehold underlagt streng kontroll da bystyret vedtok nye «Sundhedsvedtægter». Disse slo fast at grisehold var forbudt innen byens tettbygde strøk, at fjøs og staller ikke måtte bygges slik at stank kunne spre seg til nabolaget, og at avføring ble omhyggelig samlet i tette binger som sto rundt omkring i byen og som ble jevnlig rengjort osv. Det viktigste i vedtektene var imidlertid at dyrehold i byen ble underlagt helserådets kontroll. Det fikk fullmakt til å avgjøre hva som skulle anses som tett bebyggelse, hvor det kunne bygges fjøs og stall, og til å forby dyrehold i byen.²³

Tidligere hadde dyreholdet vært en del av de såkalte politivedtektene og underlagt politiets kontroll, men med sunnhetsvedtektene av 1909 ble en stor del av Trondheims fauna del av helserådets virke. Etter hvert kom da også det kommunale veterinærvesenet til å ligge under helserådets og bylegens kontroll.²⁴ Dette viser at dyrehold ikke bare var en landbrukssak, men at det ble reproduisert som en helsesak som angikk også humanmedisinen. Det kommunale helsearbeidet dreide seg ikke bare om menneskekroppen, men også om å administrere det urbane dyrehold. Den urbane fauna var kort sagt koblet til spørsmål om bybefolkningens velvære. Samtidig viser «Sundhedsvedtægtene» av 1909 at det først og fremst var

²² I. Kaldal, *Veit og gate. Daglegliv i Trondheim, 1880–1950*, Oslo 1997.

²³ *Sundhedsvedtægter for Trondhjem*, Trondheim 1909: 9–10; Kaldal 1997.

²⁴ En kontroll som blant annet er synlig ved at bylegen mottok statistiske oversikter over dyrehold i byen: TB. HR. Pakke 1. Årsb. 1889–1922. Oppgaver over antall spilter **#spiltauer?# (Ja, det gir mer mening)** og båser samt over antall eiendomme med grisehold og hönsehold i Trondhjem ifølge folketellingen pr. 1. november 1922.

husdyr som ble underlagt bylegens og helserådets kontroll. Dyr som rotter, lus og veggedyr er i alle fall ikke nevnt, hverken her eller i helserådets og bylegens beretninger i perioden frem mot 1920.

Dette endret seg i 1920, da Henrik Ouren tok over som bylege etter Marius F. D. Böckmann. Ourens overtakelse av embetet som bylege faller sammen med den store økningen i mengden informasjon som ble hentet inn i forbindelse med skrivingen av årsberetningene. I mange av beretningene langet han ut mot elendige boligforhold, byens bolig- og sosialpolitikk osv.²⁵ Også hans forgjengere som bylege fikk unngjelde. I årsberetningen for 1923 skrev han om tidligere tiders beretninger at det «tales i beretningene meget om stank, men ikke om fluer og ikke rotter. De var neppe ukjent».²⁶ Han hevdet også at lusene ikke var «så ufarlige dyr som mange hadde trodd. I de senere år er klæslusen særlig beryktet og fryktet som bærer av flekkfebersmittestoffet. Der er imidlertid heller ingen tvil om at den almindelige hodelus omkring i hjemmene bringer med sig meget ulykke».²⁷ Og, ikke minst gjorde veggelusene «huset så ubeboelig at den ikke kan tåles».²⁸ Senere hevdet han også at å «leve i veggelusbefengte hus er demoraliserende»,²⁹ samt at de skapte «grobunn for farlige bakterier o.l.».³⁰ Av beretningene går det også frem at lus var mer utbredt ved enkelte skoler enn andre, og at det å ha lus kunne være sosialt stigmatiserende. Ouren la for eksempel vekt på at de «gikk hensynsfullt frem» overfor skolebarn som fikk påvist lus.³¹

Ouren skrev med dette en fremskrittfortelling som sier noe om hvorfor rotter, lus og veggedyr ble problematiske. Poenget er ikke at folk ikke hadde lagt merke til rottene, lusene eller veggedyrene før i tiden, eller at disse skapningene var nye i byen.³² Poenget er at Ouren problematiserte skapningene på en ny måte. Hans kritikk av tidligere bylegers likegyldighet med hensyn til rotter og fluer viser dette. Der man før hadde vært opptatt av stank og miasmer, var man nå opptatt av smitte via utøy og bakterier.

---

²⁵ Ouren var spesialist i gynekologi og hadde vært direktør og lege ved E. C. Dahls stiftelse siden 1908. Han var også kommunepolitiker, og representerte Venstre i bystyret fra 1902 til 1928 og i formannskapet mellom 1911 og 1919. Han ble sittende i embetet som bylege frem til sin død i 1931: T. T. V. Bratberg, *Trondheim byleksikon*, Oslo 2008: 150–152, 231; O. Marstein, *Legeliv i Trondheim. Trondheim stadsfysikats første 238 år, 1661–1899*, Molde 1999; Kaldal 1997.

²⁶ TB. HR. Pakke 2. Årsb. 1923–1927. Stadsfysikus' Aarsberetning for 1923: 19.

²⁷ Ibid. 29.

²⁸ Ibid. 29.

²⁹ TB. HR. Pakke 2. Årsb. 1923–1927. Medicinalberetning 1925. Et annet dyr som skapte problemer var lemenet. I årsberetningen for 1924 forteller Ouren: «Av diaré meldtes 2059 tilfeller (mot 991 i 1923). Stigningen faller sammen med en egen epidemi som våren og forsommeren 1924 gikk over hele byen (og omegn). Forholdsvis mange voksne blev angrepet av sykdommen». Årsaken til diareen var ifølge Ouren at byens drikkevann hadde blitt infisert av lemen. I alt døde 16 personer av denne diareen, som også kom igjen våren 1925. TB. HR. Pakke 2. Årsb. 1923–1927. Medicinalberetning fra Trondhjems Stadsfysikat for 1924: 1; Medicinalberetning fra Trondhjems Stadsfysikat for 1925; Henrik Ouren, Lemen-diaré?, i *Tidsskrift for Den Norske Lægeforening* 1924, 17–18: 820–822.

³⁰ TB. HR. Pakke 3. Årsb. 1928–1936. Medicinalberetning 1928.

³¹ TB. HR. Pakke 2. Årsb. 1923–1927. Medicinalberetning 1926.

³² For mer om lus og rotter, se Zinsser 2008: 166–211.

Utøyet ble på denne måten gjort til objekt for betraktninger som sprang ut av den nye laboratoriemedisinen som ble etablert mot slutten av 1800-tallet. Bakteriologien dannet grunnlaget for at rottene, lusene og veggedyrene ble noe som det offentlige helsevesen burde arbeide for å bekjempe.³³

Bakgrunnen for at Ouren kunne problematisere utøyet på denne måten, var at han hadde begynt å motta rapporter fra Sunnhetsvesenet som arbeidet med utøyproblemet. Han kunne derfor bygge, og kommentere, på deres rapporter i sine beretninger.³⁴ Til forskjell fra Sunnhetsvesenets rapporter som fokuserte mest på de konkrete tiltakene som ble gjennomført, gjorde Ouren utøyet til del av en større kontekst. Utøyet bar med seg bakterier og kunne smitte befolkningen med tyfus og andre sykdommer, men det brakte også med seg ulykke, var utålelig og demoraliserende. Slik kan vi si at bylegens arbeid med å skrive beretninger ikke bare besto i å beskrive situasjonen i Trondheim. Idet han tekstliggjorde utøyet, etablerte han koblinger mellom utøy og befolkning. Utøyet kom på denne måten til å fungere som en kontrastvæske som synliggjorde en befolkning som hadde problemer med både kroppslig og åndelig hygiene. La oss derfor forfølge dette sporet og undersøke den moralske koblingen mellom utøyet og befolkningen nærmere.

Moral, utøy og det urbane rom

Beretningene i perioden 1920 til 1930 beskriver en rekke tiltak som ble satt i verk for å få bukt med utøyet plage. I 1920 ble det for eksempel innført lusekontroll i alle skolene i Trondheim. Alle skolebarn skulle fra da av undersøkes for lus og annet utøy minst to ganger hvert år. Videre ble det innført forbud mot å flytte inn i «kommunens rene leiligheter» uten at leietagers møbler var sjekket og funnet fri for veggedyr.³⁵ I løpet av 1920-årene ble dette et krav som også mange private huseiere gjennomførte.³⁶ Og for å få kontroll med byens rottebestand, måtte dyrenes tilgang til mat minkes. I bylegens perspektiv var nemlig rottene uforbederlige opportuniste som aldri lot en sjanse til et måltid passere. Et viktig steg for å bekjempe rottene var derfor innføringen av offentlig renovasjon i 1918. Sentralt i systemet som ble opprettet i løpet av 1920-tallet, sto søppelsorteringen. Avfall skulle sorteres i tre kopper. En for jernskrap, en for matavfall og en for søppel. Avfall og kloakk skulle heller ikke oppbevares i binger inne i byen, men i kopper i den enkelte gård, før det ble kjørt til det nye renholdsverket utenfor byen. Søppel ble brent

---

³³ Grande 2004.

³⁴ TB. HR. Pakke 1. Årsb. 1889–1922. Beretning fra Trondhjems Sundhedsvæsen for 1922.

³⁵ TB. HR. Pakke 1. Årsb. 1889–1922. Beretning om sunnhetstilstanden og medicinalforholdene i Trondhjem i 1920; Pakke 2. Årsb. 1923–1927. Medicinalberetning fra Trondhjem for 1926.

³⁶ TB. HR. Pakke 1–3. Årsb. 1889–1936.

i en ny avfallsovn, og matavfallet gikk til «griseriet» på Sluppen. Byens innbyggere var pliktige til å følge helse rådets nye system.³⁷

Hele hus med innbo ble gasset med blåsyregass for å utrydde veggedyr.³⁸ Rottenes matlyst ble vendt mot dem selv, da det ble lagt ut forgiftet åte for å bekjempe dem og «dels ved med et eget apparat å blåse kulloksyd inn i de lange underjordiske rotteganger».³⁹ De nye standardiserte søppelspannene som ble innført med den offentlige renovasjonen var av jern og med tette lokk, slik at rottene skulle miste tilgangen på mat.⁴⁰ Lusene ble også bekjempet ved hjelp av ny teknologi. I begynnelsen av 1900-tallet ble det bygget nye badstubar og skolebad slik at muligheten for full kroppsvask ikke var avhengig av været, samtidig som den ble forsøkt gjort uavhengig av barnas sosiale bakgrunn og foreldre. Selv om akkurat dette tiltak var innført tidligere, viser beretningene at Ouren var en av forkjemperne for økt offentlig kontroll med befolkningens personlige hygiene. Kroppsvask og hygiene var i ferd med å gjøres til et offentlig anliggende.⁴¹

Ingar Kaldal skriver om mange av disse tiltakene i boken *Veit og gate*, der han anlegger et kulturhistorisk perspektiv på dagliglivet i midtbyen i Trondheim. Han viser hvordan byrommet så vel som kroppen ble scene for en hygienisering ved inngangen av 1900-tallet som gradvis endret folks forhold til grensene mellom det private og det offentlige. Dette var en prosess som ikke bare innebar konkrete materielle endringer i byen og hverdagslivet, men også at nye moralske landskap ble trukket opp. Et eksempel som Kaldal trekker på, er den personlige hygienens som etter hvert ble alt annet enn et personlig anliggende.⁴² Det er en lignende prosess vi ser i forbindelse med bylegens problematisering av utøyet. Tiltakene som ble satt i verk, hadde blant annet som siktemål å fjerne utøyet fra byen. Før vi går videre med å undersøke hva dette innebar for byen, må vi se nærmere på hva det har å gjøre med det jeg har omtalt som den moralske koblingen mellom utøy og befolkning.

Samtidig som det er tydelig at utøyet ikke hørte hjemme i byen, ser vi at befolkningen kom til å bli en årsak til utøyets utbredelse i byen. Folk som flyttet fra veggelusbefengte hus, barn med lus osv. levde ikke bare under dårlige forhold, men bidro også til å spre utøyproblemene. Selv om rottene, lusene og

---

³⁷ Tillegg til Sundhetsvedtegtene for Trondhjem, Trondheim 1918; TB. HR. Pakke 2. Årsb. 1923–1927. Stadsfysikus' Aarsberetning for 1923; S. Carstens, *Med fortida som fremtidsvisjon: Trondheim renholdsverk 75 år, 1918–1993*, Trondheim 1993.

³⁸ I 1936 ble det også etablert en egen «desinfeksjonsanstalt» der møbler og annet innbo kunne gasses for veggedyr. TB. HR. Pakke 5. Årsb. 1941–1948. Beretning fra Trondheim helse råd for etterkrigsårene 1947–1956.

³⁹ TB. HR. Pakke 3. Årsb. 1928–1938. Medicinalberetning 1928.

⁴⁰ TB. HR. Pakke 2. Årsb. 1923–1927. Stadsfysikus' Aarsberetning for 1923.

⁴¹ Ouren holdt regnskap med antall bad som ble utført i disse offentlige badene. Slik kom også den personlige hygiene til å bli underlagt stadsfysikatets overvåking. Se TB. HR. Pakke 1. Årsb. 1889–1922; Pakke 2. Årsb. 1923–1927. Stadsfysikus' Aarsberetning for 1923.

⁴² Kaldal 1997. Se spesielt kap. 8., #er denne tittelen korrekt?#

veggedyrene var problemet, var befolkningen uløselig knyttet til disse skapningenes tilstedeværelse i byen. Utøyets rolle som smittebærere gjorde dermed befolkningens levekår til en potensiell trussel mot den samme befolkningens helse. Den moralske koblingen kunne videre forklare befolkningens levekår. Utøyet svekket befolkningens moral i en slik grad at de ytre forhold sluttet å plage dem. Trondheims utøy, slik det fremsto for Ouren, virket inn på befolkningens sinn og truet hans innsats for å bedre sunnhetstilstanden i byen. I problematiseringen av utøyet ble på denne måten også befolkningen problematisert. Den var en trussel mot seg selv, og arbeidet med utøy var uløselig knyttet til et arbeid for å «forbedre» befolkningen. La oss nå undersøke hvordan bylegen ordla seg i beskrivelsene av dette arbeidet.

Sivilisering som evig krig

Gjennom hele første halvdel av 1920-tallet beskrev Ouren tiltakene som ble satt i verk for å kontrollere utøyets utbredelse i byen. Beretningen han skrev i 1923 bar preg av å være tilbakeskuende og av et ønske om å konstruere et brudd med fortidens ordning av byrommet. Da bylegen beskrev det da nye renovasjonssystemet med dets søppelsortering, stålspann og lignende, var han ikke i tvil om at dette markerte et brudd med fortiden. Hans omtale av det nye renovasjonssystemet artet seg som en lang utlegning av en fortid der byen var underlagt en «primitiv ‘ordning’». ⁴³ De som hadde stått for denne var «de ‘gamle’», ⁴⁴ og den fortiden han snakket om, strakte seg helt fra middelalderen og frem til 1918. Fra og med 1918 startet han en annen historie. Da vedtok bystyret renovasjonstiltakene og utøybekjempelsene vi har sett ovenfor, og siden var disse gjennomført «efter plan og forutsetning», ⁴⁵ og at dette nå var et «systematisk» arbeid. ⁴⁶

For Ouren markerte byens restrukturering sammen med systematiseringen av utøybekjempelsen et brudd med en lang og primitiv fortid. Dette kan leses som uttrykk for at Ouren ikke bare kjempet mot fortidens primitive forhold, men også mot de tøffe økonomiske forholdene i sin samtid. Budsjettene til Trondheim kommune minket, og Ouren trengte å legitimere tiltakene som var satt i verk gjennom å fremstille dem som betydelige fremskritt. ⁴⁷ Sett slik blir historien hans til et argument for tiltakene for utøybekjempelsen og det nye renovasjonssystemet. Samtidig forteller beretningen noe om Ourens forståelse av tiden han levde i og aktiviteten han administrerte. Når han omtalte den gamle byen som underlagt en «primitiv» orden, plasserte han sin egen tid på et høyere sivilisasjonsnivå. Han beskrev også hva som hadde brakt

---

⁴³ Ibid.: 24.

⁴⁴ Ibid.: 19.

⁴⁵ Ibid.: 22.

⁴⁶ TB. HR. Pakke 2. Årsb. 1923–1927. Stadsfysikus’ Aarsberetning for 1923: 37.

⁴⁷ I. Bull mfl. *Trøndelags historie. Grenda blir global, 1850-2005*, bd. 2, Trondheim 2005: 265–284; 277–278. **#Bull mfl. 2005 ser ikke ut til å ha vært nevnt tidligere?#**

byen opp til dette høyere nivå i sivilisasjonsstigen. Det var den medisinsk-teknologiske ordningen av byen og dens forskjellige innbyggere som skulle bringe byen ut av den primitive tilstand.

Arbeidet med å holde byen sivilisert var for Ouren et kontinuerlig pågående arbeid. Han omtalte arbeidet med å kontrollere rottene, lusene og veggedyrene i dramatiske termer. I 1921 skrev han for eksempel at det i «henhold til helseraadsbeslutning og bygget på bystyreslutning, ble der høsten 1920 innført en systematisk utryddelse av veggelus i bolighus».⁴⁸ Senere omtalte han kampen mot veggedyr som en «systematisk krig».⁴⁹ Arbeidet med å begrense byens rottebestand ble også beskrevet ved hjelp av samme type ord. Det var «ønskelig å få åpnet en systematisk krig mot rotten».⁵⁰ I årsberetningen for 1930, antagelig den siste Ouren skrev før han døde, ble krigsmetaforen utvidet til å også omfatte en rekke andre uønskede dyr. Det ble ført «systematisk krig mot rotter og alskens utöi».⁵¹

Kampen mot utøyet ble på denne måten beskrevet med begrep fra den militære verden. Helserrådet og bylegen var involvert i en krig der utøyet utbredelse i byen skulle begrenses til et absolutt minimum. Historikeren Edmund Russell har beskrevet hvordan det ble etablert et tett samarbeid mellom kjemikere og militære instanser i USA under første verdenskrig for å utvikle gass som kunne brukes i krigføring. Russell viser også hvordan begreper fra krigspropaganda kom til å bli sentrale i promoteringen av insektmidler i tiden etter første verdenskrig. Kjemikernes krig mot menneskelige fiender ble til en krig mot utøy.⁵² Det er liten grunn til å anta at helserrådet i Trondheim hadde samme erfaringer fra krigen som amerikanske kjemikere, men likevel ble samme type begrepsfesting av kampen mot utøy tatt i bruk. Hvordan kan vi forstå dette?

At krigen ble ført *mot* utøy, åpner for en annen forståelse av krigsmetaforen. Krigen ble ikke ført mot en passiv fiende som ikke gjorde motstand, slik min påstand om at utøyet ble underlagt en medisinsk orden kan tyde på. Om rottene skrev for eksempel Ouren av huseierne måtte «sørge for å holde rottene ute og i ethvert fall få dem drept så snart de har fått banet sig vei inn i de gamle trehus».⁵³ Denne fremstillingen av utøy ligner Sundts beskrivelse. Utøyet boret seg «ind i selve veden av det træ, som husene og bohavet består af».⁵⁴ Disse beskrivelsene av lus, rotter og veggedyr fremstilte utøyet som aktive skapninger. De kunne ikke underlegges en orden en gang for alle, men ville øyeblikkelig bryte den dersom det ikke ble

---

⁴⁸ TB. HR. Pakke 1. Årsb. 1889–1922. Beretning om sundhetstilstanden og medicinalforholdene i Trondhjem i 1920.

⁴⁹ TB. HR. Pakke 2. Årsb. 1923–1927. Medicinalberetning for Trondhjem for 1925.

⁵⁰ TB. HR. Pakke 2. Årsb. 1923–1927. Stadsfysikus' Aarsberetning for 1923: 37.

⁵¹ TB. HR. Pakke 3. Årsb. 1928–1936. Medicinalberetning for Trondhjem for 1930.

⁵² E. Russell, *War and nature. Fighting humans and insects with chemicals from World War I to silent spring*, Cambridge 2001. Se spesielt kap. 4.

⁵³ TB. HR. Pakke 2. Årsb. 1923–1927. Stadsfysikus' Aarsberetning for 1923: 37.

⁵⁴ Sundt 1975: 212–213.

ført aktiv krig mot dem. Bylegens kamp for å holde utøyet ute av byen var i likhet med Sisyfos' straff et evig arbeid.

Dersom dette ses i sammenheng med vektleggingen av at byen skulle løftes ut av fortidens primitive orden, blir det klart at lusene, rottene og veggedyrene ikke bare var fiender av den menneskelige helse og moral. De truet også bylegenes siviliseringsinnsats. Utøyet var tegn som gjorde det klart at sivilisasjon ikke var en tilstand, men en prosess som hele tiden måtte gjentas og forsvares dersom den skulle vedvare. Ouren opererte altså ikke med et begrep om at byen *var* kultivert. Byen kunne, dersom den ble forvaltet på riktig måte, *bli* et uttrykk for kultur. Den og dens befolkning kunne falle tilbake til en primitiv orden dersom det ikke ble arbeidet systematisk for å kontrollere byen, dens befolkning og dens utøy. Med utgangspunkt i dette kan vi altså si at relasjonen mellom utøy, by og befolkning var en svært ustabil relasjon som lett kunne endres dersom krigen mot utøy ikke ble fulgt opp. Kultivering og sivilisering av byrommet måtte forstås som en evig krig mot uønskede andre.

En stabilisert orden

I 1932 tok Ole Andreas Wold over som bylege og leder for helserådet i Trondheim. Han var i likhet med Ouren aktiv i kommunepolitikken, og satt flere perioder i bystyret.⁵⁵ Wold var imidlertid en bylege som forstyrret fortellingen om byen som en konstant tilstand av krig mellom utøy og bylege. I hans beretninger er det vanskelig å finne store endringer fra beretningen som Ouren skrev, men én endring er påtakelig. Utøyet vies mindre plass enn i de tidligere beretningene. Wold var ikke opptatt av å beskrive hvorfor lusene, rottene og veggedyrene var problematiske, eller hvorfor enkelte tiltak ble satt i verk. I stedet preges hans beretninger av lister over antall utgassinger, statistikker over barn med lus, og videreføring av tiltak mot rottebestanden i byen. Krigsmetaforikken er også langt mindre fremtredende hos Wold. Disse beretningene er med andre ord mer eller mindre kopier av de rapportene som Sunnhetsvesenet sendte inn til bylegen mot slutten av året.⁵⁶

Betyr den minkende tilstedeværelsen av utøy i bylegens beretninger at krigen mot utøyet var over? Dette kan være én tolkning, men det er mer sannsynlig at det var et uttrykk for at krigen mot utøy var blitt normalisert. Altså at tilstanden av krig mellom bylege og utøy var blitt så integrert i hans virke at den ikke trengte å omtales i samme grad som før. At Wold i liten grad omtaler systemene som var etablert for å holde utøyet i sjakk, tyder også på at systemene var i ferd med å bli integrerte i det daglige liv og ikke trengte omtale. Dermed fremstår bylegens beretninger som relativt oppramsede og standardiserte. Wold var bylegen som administrerte utøybekjempelsen som var satt i system i Ourens tid.

---

⁵⁵ Bratberg 2008: 414.

⁵⁶ TB. HR. Pakke 3–4. Årsb. 1928–1940.

Til tross for dette bar også Wolds beretninger preg av å være fremskrittfortellinger, men hans fortellinger skilte seg fra Ourens. Andelen barn med lus hadde for eksempel sunket kraftig. I «19-20 var den 29.45 %. Våren 35 0.96 %». ⁵⁷ Kravet om utgassing av møbler før innflytting i ny leilighet var også blitt innført av flere av de store aktørene på utleiemarkedet i Trondheim, og i 1938 begynte man å «se resultater av anstrengelsene. Det er sikkert at plagen er avtatt de siste par år». ⁵⁸ Rottene syntes også å ha blitt underlagt helse rådets og bylegens kontroll. De nye avfallskoppene av jern hadde i alle fall hatt «stor betydning for avtagen av rotteplagen». ⁵⁹

Dette gjorde at utøyet fikk en annen betydning i Wolds beretninger enn i Ourens. Der sistnevnte problematiserte dyrene og brukte dem som argumenter for at byen og befolkningen måtte ordnes på nye måter, brukte Wold dem som tegn i en slags byens tilstandsrapport. Jo mindre utøy, jo bedre var byens tilstand. Utøyet hvis tilstedeværelse tidligere hadde vært en trussel mot befolkningen, var i sitt økende fravær blitt til en fremskrittmarkør. Betyr dette at den ordning som var etablert for å bekjempe utøyet, på sikt gjorde utøyets fravær viktigere enn dets tilstedeværelse? At ordningen ikke bare påvirket den faktiske tilstedeværelsen av utøy i byen, men også bylegens forståelse av denne?

Det er mye som kan tyde på det. Dersom vi undersøker fremskrittfortellingene som Ouren og Wold fortalte, blir det kanskje synlig at fortidens ordning påvirket Wolds forståelse av utøyet. Ved første øyekast ser vi at der Ouren tok utgangspunkt i bruddet med en udefinert og primitiv fortid for å konstruere sin fremskrittfortelling, tok Wold utgangspunkt i det han anså som en kontinuitet med Ourens epoke da han skrev sin. De to bylegene benyttet seg dermed av to forskjellige kontekster for å gi mening til arbeidet med å begrense utøyets utbredelse i byen. Dette påvirket deres fortolkning av sin egen samtid, men også av utøyets rolle i byen. Rottene, lusene og veggedyrene syntes å være under kontroll på 1930-tallet, og systemene for å holde skapningene under kontroll syntes å være stabiliserte.

I Wolds fortelling kan vi derfor si at utøyets plassering i forhold til byen og befolkningen var en annen enn i Ourens. For det første ble utøyet så å si passivisert. Wold la nemlig ikke stor vekt på hva utøyet gjorde med befolkningen og byen. Hans beretninger problematiserte i liten grad utøyet som smittebærende og demoraliserende. I stedet var han opptatt av å beskrive systemene som pasifiserte utøyet. Utøyets fravær fra byen ble rett og slett et tegn på systemenes fortreffelighet. Slik kan vi si at der Ourens utøy var en indre fiende som skulle skyves ut av byen gjennom etableringen av nye systemer, var

---

⁵⁷ TB. HR. Pakke 3. Årsb. 1928–1936. Medisinalberetning 1935.

⁵⁸ TB. HR. Pakke 4. Årsb. 1937–1940. Medisinalberetning 1938.

⁵⁹ TB. HR. Pakke 4. Årsb. 1937–1940. Medisinalberetning 1937.

Wolds utøy en ytre fiende som ble holdt på avstand av de etablerte systemene. Forbindelsene mellom utøy, by og befolkning kunne synes å ha blitt brutt. I alle fall for en tid.

Der kom et skip

Okkupasjonen av Norge fikk, som Kaldal beskriver, stor betydning for Trondheims befolkning. Tyske okkupanter befolket byrommet og bodde tett på norske privatpersoner. Den plutselige befolkningsøkningen gjorde at husmangelen igjen gjorde seg gjeldende og at folk måtte stue seg sammen på mindre plass. Okkupasjonen var imidlertid merkbar på andre måter i det daglige liv.⁶⁰ I beretningen fra helserådet for 1940 ble det i alle fall slått fast at man fikk

en invasjon av rotter med de tyske båter som anløp havna siste höst og hva verre var, det viste seg at disse dyr også var befenget med trikiner, som ikke tidligere var påvist her i byen. Dernest begynte den tyske hærmakt å holde griser i de forskjellige militære anlegg, ofte bare i simple skur. Og her ble det jo rotteansamlinger. Da grisehold iflg. Sundhetsvedtektene er forbudt innen byens grenser ble det henstillet til å slutte med griseholdet, men desværre uten noen nytte. Under disse omstendigheter er det all utsikt til at vi får økning av rottebestanden så vi blir nødt til å tenke på foranstaltninger for å redusere den. Foreløbig synes det dog å være hensiktsløst å gå i gang med dette arbeidet så lenge det er så rikelig adgang til ekstraforpleining i de militære anlegg rundt om og utenfor byen.⁶¹

Beretningene fra krigsårene gjentar til stadighet problemene med en sterkt økende rottebestand, og hvor håpløst det var å kjempe mot denne så lenge det var en «betydelig kaserning av tyske tropper som er fordelt på de fleste offentlige bygninger i byen og i private hus, med søppelansamlinger som yder rikelig underhold til rottene».⁶² Søppelhåndteringssystemet ble ifølge bylegen vanskeligere å gjennomføre. Det var antageligvis mange grunner til dette, men Wold skyldte særlig på at det var vanskelig å skaffe til veie brensel for forbrenning av søppel, at det var umulig å skaffe til veie flere søppelbeholdere, og at søppeltransporten led under mangel på drivstoff slik at renholdsverket måtte transportere søppel med hest og kjerre. Videre ble det lagt vekt på at luseplagen var i fremgang, siden folk måtte trenge seg sammen i det som var igjen av hus etter tyskernes rekvirering. Et annet problem var vanskelighetene med å skaffe til veie rottegift og lusemiddel. Tendensen var urovekkende.

Bylegens beretninger fra krigen fremstår som alt annet enn fremskrittfortellinger. Ikke nok med at tyskerne brakte med seg rotter til byen. De «tyske» rottene brakte også med seg til da fremmede trikiner,

---

⁶⁰ Kaldal 1997.

⁶¹ TB. HR. Pakke 4. Årsb. 1937–1940. Medisinalberetning for Trondheim for 1940.

⁶² TB. HR. Pakke 5. Årsb. 1941–1948. Medisinalberetning for Trondheim for 1942.

en form for parasitter som setter seg i kjøtt og kan overføres til mennesker. Slik fikk bylegen et nytt problem å stri med når det gjaldt utøy. Problemet ble imidlertid fremstilt som verre enn som så. Beretningene fra okkupasjonen blir fremskrittfortellingen avløst av en fortelling om sammenbrudd og nedgang. Beretningene preges for eksempel av stadige kommentarer om hvordan problemer med infrastrukturer og mangel på sentrale varer gjorde det offentlige helsearbeidet svært vanskelig. Beretningene fra krigsårene handler altså om at ordningen som var etablert på 1920-tallet og stabilisert på 1930-tallet, var umulig å opprettholde i krigstid. Det kunne med andre ord synes som at forbindelsene mellom utøy, by og befolkning var i ferd med å reetableres.

Det er godt mulig at bylegen la på ekstra elendighet i sine beretninger om rottereirene som oppsto i forbindelse med de tyske militærforlegninger, men det er liten tvil om at utøy trives i krigssituasjoner. Følgene av krig er ofte at infrastrukturer som for eksempel søppelhåndtering blir vanskeligere å opprettholde samt at urbant dyrehold dukker opp igjen. Dette gir rikelig tilgang til mat for rotter, mens mangel på bolig og nedgang i mulighetene til å ivareta hygieniske hensyn kan gjøre at luseplagen sprer seg i befolkningen. I krigs- og mangelsituasjoner dukker utøy ofte opp som en farlig fiende som sprer sykdom som for eksempel tyfus.⁶³ Samtidig avslører bylegens beretninger at utøyet ikke bare gikk hånd i hånd med okkupasjonen av byen. Wolds vektlegging av at tyske skip brakte med seg rotter, kan forstås som et forsøk på å sverte okkupantene. Ikke bare tok de seg til rette i byen og landet, men de brakte også med seg utøy og tiltakende primitive tilstander. Den siviliserte byen som var i ferd med å oppstå før krigen, var truet.⁶⁴

Til tross for at Wolds beretninger gikk fra å være fremskrittfortellinger til å bli fortellinger om sammenbrudd og nedgang, er det grunn til å legge merke til en betydelig kontinuitet i beretningene. Rottene var heller ikke nå en del av byen, men var brakt inn fra utsiden av «de tyske båter».⁶⁵ Rottene og resten av utøyet som dukket opp under krigen, var dermed annerledes enn utøyet Ouren hadde kjempet

---

⁶³ Se for eksempel Russell 2001; J. Alberth, *From the brink of the apocalypse: confronting famine, war, plague, and death in the later Middle Ages*, London 2010.

⁶⁴ Å fremstille fienden som utøy er da også en utbredt strategi. Russell viser for eksempel at forskjellige typer utøy kom til å bli en høyt skattet ressurs i amerikansk krigspropaganda fra 2. verdenskrig. Denne fremstilte ofte fienden som utøy av forskjellige slag. Japanerne og tyskerne ble fremstilt som insekter som skulle tilintetgjøres og utryddes. Slik styrket man kampviljen i den amerikanske befolkningen samtidig som man umenneskeliggjorde fienden på en effektiv måte. Se Russell 2001.

⁶⁵ Her er det vanskelig å ikke legge merke til de mange likheter mellom Wolds vektlegging av at rottene kom med tyske båter og fortellinger om pestens inntog i Norge. Harald Bjørkvik hevder for eksempel at de islandske annalistene la vekt på at pesten kom utenfra. Rottenes rolle i spredningen av pesten nevnes ikke her, men lenge lente historikere seg på teorien om at det var rotter som bar pestsmitten fra Kina til blant annet Norge. Se for eksempel H. Bjørkvik, *Folketap og sammenbrudd, 1350–1520*, bd. 4 | K. Helle (red.), *Norges historie*, Oslo 2005; Benedictow 2004; Hufthammer og Walløe 2010.

mot. Ouren kjempet mot utøy som bodde i byen, mens Wold ser ut til å ha kjempet mot utøy som invaderte byen. I så måte representerte faktisk ikke Wolds beretninger fra okkupasjonstiden noe egentlig brudd med hans tidligere fremstilling av rottene. Disse skapningene var også i denne perioden noe som var eksternt, noe som truet byen utenfra heller enn innenfra. Utøyet var og forble noe byeksternt i hele Wolds karriere, som bylegen og hans kobling mellom by og utøy forble den samme til tross for krigen.

På et metaforisk plan hadde imidlertid utøyet en annen funksjon enn tidligere. Rottene kan i Wolds beretninger sies å ha dannet utgangspunkt for en symbolsk motstand mot okkupasjonen ved at bylegen skapte et nært bånd mellom okkupantene og rottene. I beretningene er rottene som trussel mot befolkningens helse så godt som fraværende. I stedet for å koble rottene til befolkningen, kom bylegens beskrivelser av rottebestandens økning til å fokusere på tyskernes brudd på sunnhetsforskriftene osv. Plassen som vies til slike beskrivelser gjør at man kan spørre seg hvem som var det egentlige skadedyret. Utøyet som ble beskrevet i forbindelse med okkupasjonen av Trondheim ble på denne måten bare indirekte koblet til befolkningen, men forbindelsen til okkupantene ble desto mer tydelig. Selv om det var betydelig kontinuitet i innrammingen av selve utøyet, var altså forbindelsene som utøyet inngikk i forandret. Kort sagt kan vi si at beretningene fra krigen brukte utøyet som et tegn på byens nedgang, men også som utgangspunkt for motstand.

En ordning i endring

Andreas Weidemann, som tok over som bylege i 1947 og ble sittende til 1978, skrev i 1958 en stor samleberetning for etterkrigsårene 1947–1958. Her så han tilbake på noen av utfordringene helserådet sto overfor etter krigen, og hevdet at Trondheim var

merket av krigen og okkupasjonstiden som landet forøvrig – også hva helseforholdene angår. Våre statistikker i de siste krigsår og i nærmeste etterkrigsår viste på flere områder (dødelighet, sykелighet, høyde-vekt forhold) betenkelige tall, som måtte antas å skyldes okkupasjonstidens økede smitterisiko, de vanskelige og utrygge livsforhold, utilstrekkelig ernæring, bolignøden og andre hygieniske mangler. Det var derfor av stor helsemessig betydning at disse utilfredsstillende miljøfaktorer, skapt av krigen, ble tatt opp av byens myndigheter til drøftelse og sanering så snart krigen var slutt.⁶⁶

Weidemanns beskrivelse av situasjonen i Trondheim er ikke unik. Også historikere som skriver om gjenoppbyggingsperioden, maler et dystert bilde av hvordan befolkningens tilstand hadde utviklet seg

---

⁶⁶ TB. HR. Pakke 5. Årsb. 1941–1948. Beretning fra Trondheim helseråd for etterkrigsårene 1947–1956: 5.

under krigen og at det var en svekket befolkning som opplevde krigens slutt.⁶⁷ Her skal jeg ikke vurdere befolkningens helsetilstand eller den allmenne sunnhetstilstand etter krigen, men vi kan legge merke til hvordan bylegen forteller om etterkrigstiden. Weidemann skrev at det var krigen som hadde skapt de vanskelige forhold, og la til at det var mulig å gjøre noe med dem. Fortellingen kan sånn sett sies å bære preg av å være starten på en fremskrittfortelling. Det var på tide å starte på nytt igjen. Innebar dette at den nye bylegen tok fatt på å gjenopprette ordningen fra tiden før krigen, altså en form for gjenoppbygging av det som var ødelagt, eller betyr det at han var i ferd med å innføre en ny ordning?

I beretningen for 1945 ble det lagt vekt på at rotteplagen var «meget generende» og at rottegift ikke var tilgjengelig før sent på høsten.⁶⁸ Renovasjonen var fremdeles det viktigste midlet for å bekjempe rottene. Etter en studietur til Sverige og Danmark i 1947 skrev Weidemann et tillegg til beretningen for 1947, der han tok til orde for endringer i byens renovasjonssystem som var forfalt i løpet av krigen. Weidemann hevdet her at en «rotte koster lavt regnet 5 øre dagen i underhold, og vanligvis kan man regne med at en by har like mange rotter som innbyggere. En by på Trondheims størrelse betaler minst 900 000 kroner året på rottene».⁶⁹ Han bemerket deretter at en søppelbehandling som økte rottebestanden derfor ville være en dyr metode, selv om den var tilsynelatende gratis. Det han omtalte som «den ukontrollerte tippingen» av søppel, måtte byttes med en bedre metode så vel av «sanitære som estetiske og økonomiske grunner».⁷⁰ I den store samleberetningen for etterkrigsårene skrev han også om søppelfyllinger som skapte «atskillig gener for omgivelsene i form av rotte- og flueutvikling samt langvarige antenner».⁷¹

Det interessante med disse beretningene er ikke først og fremst det som skjedde med renovasjonssystemet, men begrunnelsene for at krigstidens renovasjonssystem måtte endres. At rotter oppsøkte søppelfyllingene var et viktig argument for bylegen. I så måte er det liten endring fra Ourens innføring av offentlig renovasjon. Endringene ligger i *hvordan* Weidemann gjorde rottene til andre argumenter. Han fremstilte dem ikke bare som helseproblemer, men økonomiserte og estetiserte dyrenes tilstedeværelse i byen. I tillegg til dette kom befolkningen inn i beretningen på en annen måte enn tidligere. Befolkningen, eller «omgivelsene», følte ubehag i møtet med rottene. Dermed blir det tydelig at rottene fremdeles var et argument for endring og et tegn på byens tilstand, men at dette tegnet ble tolket ved hjelp av andre verktøy enn tidligere.

---

⁶⁷ Schiøtz 2003.

⁶⁸ TB. HR. Pakke 5. Årsb. 1941–1948. Trondheim helseråd. Årsberetning for 1945.

⁶⁹ TB. HR. Pakke 5. Årsb. 1941–1948. Tillegg til beretning for Trondheim helseråd for året 1947: 7.

⁷⁰ Ibid.

⁷¹ TB. HR. Pakke 5. Årsb. 1941–1948. Beretning fra Trondheim helseråd for etterkrigsårene 1947–1956: 36.

Et viktig spørsmål å avklare er om Weidemanns vektlegging av rottene som økonomiske og estetiske problemer var uttrykk for kontekstuelle endringer. Det er mulig å hevde at den nye fremstillingen av rottene var uttrykk for en ny norsk virkelighet der sosialøkonomiens sentrale posisjon som premissleverandør for statsapparatet påvirket aktørene i helsevesenet. Der bylegen tidligere hadde argumentert «medisinsk» for tiltak, kom Weidemann i økende grad til å måtte benytte seg av økonomiske argumenter for å få gjennomslag. I en tid der fokus lå på å få i gang produksjonen og det økonomiske liv, var han nødt til å synliggjøre at det offentlige helsearbeidet var av økonomisk betydning.⁷² Slik blir beretningene uttrykk for større strukturelle endringer i helsefeltet og for en tidsånd. Her oppstår det imidlertid et problem. Hvordan forklare at rottene ble fremstilt som sjenerende for befolkningen? Var en hard økonomisk linje forenlig med en bekymring for hvordan utøyet påvirket folks følelser?

En vei ut av dette problemet er å hevde at disse måtene å forstå utøyet på ikke var forskjellige. Fokuset på rottenes økonomiske kostnad kan godt henvise til endringene jeg har beskrevet over, noe som innebærer at Weidemann var med på å befeste dem. Ved å ta i bruk det økonomiske argument, sannsynliggjorde han at dette var en legitim måte å gripe rottene på. Bekymringen for at rottene sjenererte befolkningen, henviste til en annen kontekst som også var virksom. Tidligere i artikkelen har jeg nevnt at Ouren hevdet at å «leve i veggelusbefengt hus er demoraliserende»,⁷³ mens Weidemann på sin side næret en stadig bekymring for hvordan utøyet virket sjenerende på befolkningen. En mulig tolkning av dette er at begge gav uttrykk for en bekymring for hvordan bymiljøet virket inn på befolkningens sinn og moral.

Slik kan man si at den moralske koblingen mellom utøy og befolkning dukket opp igjen i etterkrigstiden, og at det estetiske og økonomiserte utøyet lett lar seg forene i en overordnet kontekst. Bylegen og de forbindelsene han skrev utøyet inn i, kan sies å være preget av «gjenoppbyggingskonteksten» som mye norsk historieskriving nyttiggjør seg av når disse årene skal beskrives. Weidemanns vektlegging av utøyet som økonomisk og estetisk problem innebar på en og samme tid noe nytt, og forsterket tendenser fra fortiden. Det «medisinske blikket» hadde endret seg, men ikke gjennom et radikalt brudd med fortiden. Utøyet kunne naturligvis fremdeles bringe med seg bakterier og sykdom, men viktigere var det at det kunne medføre økonomiske kostnader og en demoralisert befolkning som trengte all sin styrke for å delta i gjenoppbyggingen. Det kan altså se ut som at bylegen satte seg fore å reformere ordningen som var etablert før krigen.

Det internaliserte utøy

---

⁷² Schiøtz 2003: 310–312; T. Nordby, Det offentlige helsevesenet – en fagstyrets høyborg, i T. Nordby (red.), *Arbeiderpartiet og planstyret 1945–1965*, Oslo 1993: 105–120.

⁷³ TB. HR. Pakke 2. Årsb. 1923–1927. Medicinalberetning 1925.

Samtidig er det noe utilfredsstillende ved denne forklaringen. Å forklare bylegens økonomisering av utøyet som en strategi for å overbevise byens politikere om at tiltak var nødvendig, er sannsynligvis ikke feil. Bylegen måtte forholde seg til en anstrengt økonomi etter krigen. Problemet er at utsagnet om at utøyet sjenerte befolkningen, blir redusert til en argumentasjonsstrategi som er skapt av denne økonomiske konteksten alene. Denne historien reduseres da til en fortelling om hvordan en overordnet struktur formet bylegens konstruksjoner, og vi går glipp av forskyvningene og endringene i forbindelsene mellom utøy, by og befolkning. En vei ut av problemet kan være å undersøke om Weidemann ikke bare forholdt seg til én kontekst i sine beretninger, men at han skapte flere kontekster som var aktive på en og samme tid.⁷⁴ Med et slikt utgangspunkt kan vi se at bylegens økonomisering av utøyet brakte utøyet inn til byens politikere, men hva ligger i så fall i påstanden om at utøyet var en sjenerende og lite estetisk del av byen?

Et mulig startpunkt for å finne ut av dette, er å merke seg forskjellen på ordene som Ouren og Weidemann brukte om utøyetts effekt på befolkningen. Ouren var bekymret for at utøyet virket demoraliserende, mens Weidemann uroet seg for at det sjenerte befolkningen. Å demoralisere og sjenere henviser til to forskjellige prosesser. Demoraliseringen handler om en moral som forderves, eller en kampånd som svekkes. I Ourens beretning kunne altså utøyet brukes for å forklare befolkningens levekår. Utøyet svekket befolkningens moral i en slik grad at de elendige levekårene sluttet å plage dem. Det hele var en ond sirkel. Å sjenere peker imidlertid på at befolkningen føler ubehag ved eller blir gjort forlegen i møtet med noe. Når befolkningen ble sjenert av utøy, peker det på at utøyet hadde endret seg betydelig. Der det demoraliserende utøyet eksisterte utenfor, men i tett relasjon til befolkningen, var det sjenerende utøyet noe som oppsto i befolkningens sinn. Utøyet var blitt til et internalisert utøy.

Dette betyr også at befolkningen hadde endret seg. Ordet demoralisering peker på en befolkning som er underlagt vilkårene den lever i. Den moralske koblingen som Ouren etablerte mellom utøy og befolkning, beskrev altså en befolkning hvis moral ble påvirket av ytre omstendigheter. Når Weidemann etablerte det vi kan omtale som en estetisk kobling mellom utøy og befolkning, produserte han en befolkning som var hevet over dette. Den estetiske forbindelsen peker derfor mot en befolkning som er kultivert. Der Ourens befolkning skulle kultiveres for å hygienisere byen og holde utøyet ute, var Weidemanns befolkning kultivert i en slik grad at den følte ubehag med utøyet. Utøyet som noe uhygienisk hadde så å si blitt

---

⁷⁴ For kritikk av reduksjonistisk kontekstualisering, se for eksempel K. Asdal og I. Moser, Experiments in context and contexting, *Science, technology and human values* 2012, 37: 291–306; B. Brenna, Natures, contexts and natural history, *Science, technology and human values* 2012, 37: 355–378; K. Asdal, Contexts in action – And the future of the past in STS, *Science, technology and human values* 2012, 37: 379–403.

integrert i befolkningens sinn. Det var i samspill med den kultiverte befolkningen at det sjenerende utøyet oppsto.

Utøyet og befolkningen som Weidemann skrev om, var således ikke de samme som Ouren søkte å uttrykke og kultivere. Det stopper imidlertid ikke her. Også byen endret seg. Der Ouren så det som sentralt å kultivere bymiljøet for å skape en kultivert befolkning, var det for Weidemann viktig å kultivere bymiljøet slik at det passet den allerede kultiverte befolkningens smak og behag. På denne måten etablerte han en hierarkisk relasjon der miljøet skulle heves til befolkningens standard heller enn til den formen for samproduksjon som Ouren ser ut til å ha tenkt seg. Redefineringen av utøyet kom således til å innebære endringer i forståelsen av byen så vel som av dens innbyggere.

Blir så dette en studie som bare omhandler tenkningen omkring forholdet mellom utøy, by og befolkning? Ikke nødvendigvis. Endringene i bylegens tenkning om dette kom også til uttrykk i hans omtale av det han anså som nødvendige tiltak for å kutte forbindelsene mellom utøyet, byen og befolkningen. Mye var likt, men Weidemann var for eksempel ikke videre imponert over det renovasjonssystem som var innført i Ourens tid. Den nye bylegen hevdet at renovasjonssystemet med søppelsortering var «teoretisk riktig og hensiktsmessig», men i «praksis ugjennomførlig og ble aldri populært. Selv med den omhyggeligste opplæring og strengeste kontroll får man ikke byens husmødre og huseiere til å sortere søppel på dette vis».⁷⁵ Søppelspannene med matavfall var «utklekkingssteder for fluelarver og bakterier og tilholdssted for rotter», og ikke minst var de en «uestetisk del av bybildet i det hele».⁷⁶ Ett av tiltakene som ble innført var derfor de såkalte enhetskoppene, der alt avfall fra husholdningene skulle tømmes.⁷⁷

Weidemann vurderte renovasjonssystemets kvalitet ut fra sitt nye perspektiv der befolkningen var opphøyd til kultiverte skapninger, utøyet var uestetisk og byrommet måtte heves opp til befolkningens nivå. Når han hevdet at det var vanskelig å få befolkningen til å sortere søppel, var ikke det fordi han var pessimistisk på befolkningens vegne. Det var snarere fordi han tvilte på helserådets kapasitet til å utøve den nødvendige kontroll. Samtidig ser vi at sorteringens upopularitet var et argument mot den. Et system som skulle fungere, måtte altså leve opp til befolkningens forventninger. Det nye perspektivet på befolkningen var også virksomt i vurderingen av renovasjonssystemet. Dette betyr naturligvis ikke at det er et enkelt årsak–virkningsforhold mellom de nye forbindelsene mellom utøy, by og befolkning og disse vurderingene. Det viser imidlertid hvordan etableringen av nye forbindelser også var virksomme i, og sammen med, en av de teknologiske infrastrukturene som skulle holde utøyet ute av byen.

---

⁷⁵ TB. HR. Pakke 5. Årsb. 1941–1948. Tillegg til beretning for Trondheim helseråd for året 1947: 4.

⁷⁶ Ibid. 5.

⁷⁷ TB. HR. Pakke 5. Årsb. 1941–1948. Beretning fra Trondheim helseråd for etterkrigsårene 1947–1956; Beretning fra Trondheim helseråd for året 1947; Tillegg til beretning for Trondheim helseråd for året 1947.

Weidemann var dermed ikke mindre teoretisk i sin tilnærming til søppelsorteringen enn Ouren. I beretningene reformulerte Weidemann forbindelsene mellom en rekke fenomener, og tiltakene han tok til orde for, bygget på antagelser om at helserådet ikke kunne øve direkte kontroll på befolkningen, at befolkningen ble sjenert av utøy og at rottene var en kostnad for byen. Hans tiltak bygde sånn sett på en rekke teoretiske antagelser om utøy, befolkning og ikke minst hva som kjennetegnet og kunne bidra til å skape den gode, hygieniske byen. Byen så vel som dens utøy og befolkning var i aller høyeste grad teoretiske konstruksjoner også i Weidemanns tid, men de hadde utgangspunkt i andre premisser enn Ourens konstruksjoner. Det var dette som gjorde at tiltakene virket mer realistiske for bylegen i etterkrigstiden. Til tross for at Weidemann kan sies å ha tatt fatt på å gjenoppbygge ordningen fra mellomkrigstiden, endte han opp med å etablere en ny ordning. Og utøyet, det ble på en og samme tid skjøvet ut av byen og en integrert del av bylegens forsøk på å organisere så vel byrommet som befolkningen.

Utøyet, byen og befolkningen

Bylegenes beretninger viser hvordan utøyet rolle i byen var i stadig endring. Henrik Ouren var bylegen som startet det vi kunne omtale som helserådets krig mot utøy. Ouren arbeidet på en tid da bakteriologien hadde fått fotfeste i medisinen, og dette, sammen med en stor økning i informasjonsstrømmen som gikk inn til bylegen, var med på å gjøre utøyet til et problem for Ouren. Rotter, lus og veggedyr var smittebærende dyr som truet befolkningens helse så vel som dens moral. I lys av at Ouren var en viktig deltaker i det pågående arbeidet for å kultivere byen, er det ikke til å undre seg over at en krig mot utøyet syntes nødvendig. Utøyet var ikke på tur inn i «menneskets hus», men var allerede inne i huset. Det utøyet som Ouren søkte å rydde byen for, var derfor et byinternt utøy som bare kunne skyves ut av byen gjennom en restrukturering av byen. Et nytt renovasjonssystem ble innført, befolkningens kroppar ble underlagt kontroll, og møblene gasset. Ourens krig mot utøyet kan derfor betegnes som et arbeid for å kultivere byen og dens befolkning.

De mange tiltakene som ble innført for å rydde byen for utøy i Ourens tid, ser ut til å ha fungert. I alle fall om man ser til beretningene som Ole Andreas Wold skrev da han tok over som bylege. Hans beretninger om utøyet i Trondheim bar preg av å være fremskrittfortellinger, og han var mer opptatt av utøyet fravær enn av dets tilstedeværelse. Denne fremstillingen av utøyet peker mot at Wold anså byens ordening som stabilisert. Nå gjaldt det bare å opprettholde de eksisterende systemene for å holde rottene, lusene og veggedyrene ute. Dette endret seg noe da Trondheim ble okkupert av tyskerne. Der beretningene før krigen hadde vært fremskrittfortellinger, ble de nå til nedgangsfortellinger. Til tross for dette anså Wold

fremdeles utøyet som noe som var påført byen utenfra. Dette utøyet var altså et tegn på byens tilstand og samtidig et eksternt utøy.

Etter krigen kan man igjen se en forskyvning i fremstillingen av utøyet. Andreas Weidemann satte utøyet inn i økonomiske og estetiske rammer. Utøyet kostet byen penger og var sjenerende for befolkningen. Der det økonomiserte utøyet nok henviste til en velkjent gjenoppbyggingskontekst og bunnet i et behov for å rettferdiggjøre tiltak, pekte det sjenerende utøyet mot en ny konseptualisering av forholdet mellom by og befolkning. Der Ouren så et kultivert bymiljø som et nødvendig premiss for å skape en kultivert og frisk befolkning, var Weidemanns bymiljø noe som skulle heves opp til den allerede kultiverte befolkningens standard. For ham var det altså ikke noen klar sammenheng mellom befolkningens nivå og miljøets nivå, men det var mest behagelig dersom de to samsvarte. Slik kom det sjenerende utøyet til å fremstå som et utøy som var internalisert i befolkningens sinn.

De tre legene vi har møtt gjennom artikkelen hadde forskjellige forutsetninger for å skrive sine beretninger. Tydeligst er kanskje dette i forskjellen mellom Ourens og Weidemanns beretninger. Ouren var en lege som var utdannet i en tid da kampen mellom bakteriologi og miasmeteori fremdeles pågikk. Når Ouren ikke var synlig opptatt av utøyet sine estetiske og sjenerende kvaliteter, kan det derfor tolkes som et uttrykk for avstandtagen mot miasmeteori. Her har det imidlertid vært viktigere å vise at utøyet som medisinsk objekt ikke kan tas for gitt, til tross for at alle de tre bylegene kan plasseres i det samme medisinfaglige paradigmet. Ved å historisere bylegens beretninger har det blitt klart at det innenfor det bakteriologiske rammeverket var betydelig rom for variasjon i hvordan forbindelsene mellom utøy, by og befolkning kunne formateres.

Denne artikkelen har ikke søkt å skrive hele historien om bylegenes konstruksjoner av forbindelser mellom utøy, by og befolkning. I stedet har målet vært å vise hvordan bylegens beretninger inneholder langt flere forbindelser enn den som har med smitteoverføring å gjøre. Ved å historisere bylegens beretninger og aktivt se etter endringer i hvordan de berettet om utøyet sine plager, blir det tydelig at forbindelsene mellom utøy og befolkning ble forstått som mer mangfoldig enn man kanskje kunne forestille seg. Dette fordrer imidlertid at beretningene analyseres som nettopp beretninger heller enn som ren informasjon om tilstanden i byen. En slik lesning innebærer å synliggjøre det offentlige helsearbeidet som symbolsk og tekstlig praksis, der man stadig forsøkte å ramme inn fenomener og sette ord på sammenhenger det måtte arbeides med for å bedre sunnhetstilstanden i byen. Slik ble da også konstruksjonene gjort til virksomme konstruksjoner som fikk betydning utenfor beretningene.

